

भारतीय अर्थव्यवस्था व पर्यटन

जाधव ए.जे.

सहयोगी प्राध्यापक , मराठी विभाग प्रमुख
श्री संत दामाजी महाविद्यालय, मंगळवेढा.

परिचय -

भारतात पर्यटन उद्योगाचा देशाच्या आर्थिक विकासात महत्वाचा वाटा आहे. पर्यटन देशाच्या जीडीपीमध्येच वाढ करते असे नाही, तर भरपूर रोजगार निर्मिती करते आणि नागरिकांना आनंदाने जगण्यात मदत करते. पर्यटन हा देशातील सर्वात वेगाने वाढणारा सेवा उद्योग बनला आहे.

१) सारांश

पर्यटन ही सर्वात महत्वाची मानवी क्रिया आहे, जी जगातील सामाजिक-सांस्कृतिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय चेहरा बदलण्यास सक्षम आहे. जागतिक अर्थव्यवस्थेचे एक प्रमुख क्षेत्र म्हणून पर्यटन उदयास आले आहे. पर्यटन उद्योगातील बहुआयामी स्वरूपामुळे ते आर्थिक विकासाची उत्प्रेरक बनते आणि क्षेत्रीय विकासास मदत करते. पर्यटन उद्योग आर्थिक आणि सामाजिक दोन्ही बदलांचे एक महत्वाचे क्षेत्र म्हणून कार्य करत आहे. पर्यटनामुळे रोजगार आणि गुंतवणूक सुलभ होते, त्याचबरोबर अर्थव्यवस्थेची संरचनासुद्धा बदलते. पर्यटनामधून मिळविलेले एकूण उत्पन्न प्रत्यक्ष खर्चापेक्षा कितीतरी वेळा अधिक आहे. पर्यटन क्षेत्र थेट, अप्रत्यक्ष आणि प्रेरित रोजगार तयार करते. पर्यटन रोजगाराची

एक विस्तृत श्रेणी तयार करते. त्याच्या वेगवान वाढीमुळे विकासशील देशांच्या तरुणांसाठी रोजगाराची नवीन क्षितिज सुरु झाली आहेत. भारतातील पर्यटन आर्थिक विकासासाठी, सांस्कृतिक विकासासाठी आणि राष्ट्रीय एकत्रीकरणासाठी महत्त्वपूर्ण आहे. भारत सौंदर्य आणि वैविध्यतेचा एक विशाल देश आहे आणि त्याचे पर्यटन संभाव्य तितकेच विशाल आहे. भारताचा समृद्ध सांस्कृतिक वारसा अनेक वास्तुशिल्प, समुद्रकिनारे, महाल, किल्ले, गुहा, मंदिरे आणि प्रागैतिहासिक भिंतींच्या पेंटिंग्ग्समध्ये सुप्रसिद्धपणे प्रकट झालेला आहे.

भारतीय पर्यटन आणि आतिथ्य उद्योग भारतातील सेवा क्षेत्रातील वाढीच्या प्रमुख चालकांपैकी एक आहे. व्यापार, दुरुस्ती सेवा, हॉटेल्स आणि रेस्टॉरंट्स या सेवा क्षेत्रातील तिसऱ्या क्रमांकाचा सर्वात मोठा उद्योग आहे. भारताचे आर्थिक, सामाजिक, आणि राजकीय चेहरा यावर पर्यटन सकारात्मक आणि नकारात्मक प्रभाव टाकते.

सकारात्मक प्रभाव:

अ) मिळकत आणि रोजगार निर्मिती: भारतात पर्यटन हे उत्पन्न, रोजगार निर्मिती, दारिद्र्य निर्मूलन आणि शाश्वत मानवी विकास म्हणून उदयास आले आहे. हे राष्ट्रीय जीडीपीमध्ये ६.२३% आणि

भारतातील एकूण रोजगारांपैकी ८.७८% योगदान देते. भारतातील पर्यटन उद्योगात जवळपास २० दशलक्ष लोक कार्यरत आहेत.

परकीय चलन कमाईचा स्त्रोत: भारतामध्ये परकीय चलन कमाईचा एक महत्वाचा स्त्रोत पर्यटन असून याचा देशाच्या देय रकमेवर चांगला परिणाम होतो. २००८ मध्ये भारतात पर्यटन उद्योगाने सुमारे १०० बिलियन अमेरिकी डॉलर्सची निर्मिती केली होती आणि २०१८ पर्यंत ते ९.५% वार्षिक वाढीसह २७५.५ अब्ज डॉलर्सपर्यंत वाढण्याची अपेक्षा आहे.

राष्ट्रीय वारसा आणि पर्यावरण संरक्षण: ताजमहल, कुतुबमिनार, अजंठा एलोरा मंदिरे, किल्ले इत्यादींचे संरक्षण करण्यासाठी पर्यटन विभागाकडून घेतलेल्या प्रयत्नांमुळे ते संरक्षित झाले अन्यथा ते नष्ट झाले असते. त्याचप्रमाणे, पर्यटन बऱ्याच लुप्तप्राय प्रजातींच्या नैसर्गिक निवासांचे संरक्षण करण्यास मदत करते.

विकासशील पायाभूत सुविधा - पर्यटन आणि परदेशी पर्यटकांना सेवा पुरविणारी हॉटेल्स याशिवाय परिवहन, आरोग्य सेवा आणि क्रीडा सेंटरसह मेजवानीचा लाभ घेण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या विकासशील पायाभूत सुविधा विकासास प्रोत्साहित करते.

शांती आणि स्थिरता प्रोत्साहन: हनी आणि गिलपिन (२००९) यांनी सांगितले की पर्यटन उद्योग रोजगार निर्मिती, अर्थ निर्मिती, अर्थव्यवस्थेचे संरक्षण आणि सांस्कृतिक जागरूकता वाढवून भारतसारख्या विकासशील देशात शांती आणि स्थिरता वाढविण्यास मदत करू शकते.

३) नकारात्मक प्रभाव

अ) सामाजिक आणि सांस्कृतिक बदल: पर्यटन कधीकधी समाजाच्या सामाजिक जीवनाचा नाश घडवून आणत असे. ज्या ठिकाणी पर्यटक अधिक येत आहेत, ते स्थान त्याच्या ओळखीला हरवते. याचे गोवा एक चांगले उदाहरण आहे. या राज्यातील संपूर्ण संस्कृती बदलली ज्यामुळे औषधे, वेश्याव्यवसाय आणि मानवी तस्करीचा वापर वाढला. याचा देशावर परिणाम झाला.

ब) तणाव आणि शत्रुता वाढते : पर्यटन, एकमेकांच्या संस्कृती आणि जीवनशैलीबद्दल आदर नसल्यास पर्यटक आणि स्थानिक समुदायांमध्ये तणाव, शत्रुत्व वाढू शकते. यामुळे पुढे हिंसा आणि गुन्हेही होऊ शकतात. गोव्यातील रशियन पर्यटकांच्या विरोधात झालेला अलीकडील गुन्हा हा एक मुद्दा आहे.

क) अंतःप्रेरणाची भावना निर्माण करणे: पर्यटनाचा स्थानिक समुदायाला काही फायदा झाला नाही. बहुतेक सर्व पॅकेज दूरमध्ये ८०% पेक्षा जास्त प्रवाशांचे शुल्क एअरलाइन्स, हॉटेल आणि इतर आंतरराष्ट्रीय कंपन्यांकडे जाते, स्थानिक व्यवसायी आणि कामगारांसाठी नाही. शिवाय, मोठ्या हॉटेल शृंखला रेस्टॉरंट्स नेहमी विदेशी पर्यटकांना भेटण्यासाठी अन्न आयात करतात आणि कनिष्ठ व्यवस्थापन पध्दतींसाठी स्थानिक कर्मचारी क्वचितच नोकरी करतात. याचा स्थानिक शेतकरी आणि कामगारांना खूप कमी फायदा मिळतो.

ड) पर्यावरण आणि पर्यावरणशास्त्र यावर प्रतिकूल प्रभाव: पर्यावरणावर पर्यटनाचा सर्वात महत्त्वपूर्ण प्रतिकूल प्रभावांपैकी एक म्हणजे प्रत्येक पर्यटक परिसरात सेवा सुविधांची क्षमता वाढविण्यावर दबाव वाढतो. वाढत्या वाहतूक आणि बांधकामासाठी मोठ्या प्रमाणावर वन्य कटाई आणि नैसर्गिक साधनाचा वापर केला जातो. पारंपारिकदृष्ट्या संवेदनशील क्षेत्रांना पर्यटकांच्या प्रवाहामुळे दुर्मिळ आणि लुप्तप्राय प्रजातींचा नाश होऊ शकतो. वाहने, सार्वजनिक ठिकाणांचे ध्वनी प्रदूषण, जल प्रदूषण, वाहनांचे उत्सर्जन इत्यादींचा जैव विविधता आणि पर्यटन स्थळांवर थेट परिणाम होतो.

४) भारतातील पर्यटनाचे पर्यावरणीय प्रभाव - भारतातील पर्यटन उद्योगाचे पर्यावरणावर सकारात्मक आणि नकारात्मक प्रभाव असू शकतात ज्यांची चर्चा खाली आहे.

सकारात्मक प्रभाव

थेट आर्थिक योगदान -

पार्क, प्रवेश शुल्क आणि तत्सम स्रोतांमधील महसूल विशेषतः पर्यावरणदृष्ट्या संवेदनशील क्षेत्रांच्या संरक्षणासाठी आणि व्यवस्थापनासाठी वाटप केले जाऊ शकते. पर्यटक किंवा दूर ऑपरेटरकडून पार्क ऑपरेशन्ससाठी किंवा संवर्धन कार्यासाठी विशेष शुल्क गोळा केले जाऊ शकते.

सरकारी महसूलांमध्ये योगदान: पर्यटन विभागाने भारत सरकारला अधिक दूरगामी आणि अप्रत्यक्ष मार्गांनी पैसे गोळा केले आहेत. वापरकर्ता शुल्क, उत्पन्न कर, विक्रीवरील कर किंवा मनोरंजन उपकरणे भाड्याने देणे आणि मासेमारीसारख्या क्रियासाठी परवाना शुल्क नैसर्गिक संसाधनांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या निधीसह सरकारांना प्रदान करू शकते. अशा निधीचा वापर पार्क रेंजर वेतन आणि उद्यानाच्या देखभाल सारख्या समग्र संरक्षण कार्यक्रम आणि क्रियासाठी केला जाऊ शकतो.

सुधारित पर्यावरण व्यवस्थापन व नियोजन: पर्यटन सुविधांचा पर्यावरणीय व्यवस्थापन आणि विशेषतः हॉटेल नैसर्गिक वातावरणास लाभ वाढवू शकतात. पर्यटन विकासासाठी लवकर नियोजन करून, पर्यटनविषयक महत्त्वपूर्ण पर्यावरणीय मालमत्तेच्या क्रमवारीत घट झाल्यापासून हानीकारक चुका टाळता येऊ शकतात.

पर्यावरण जागरूकता वाढविणे: पर्यटनमध्ये पर्यावरणाच्या समस्यांविषयी जागरूकता निर्माण करणे म्हटवाचे असते.

पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन:

पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन करण्यासाठी आणि नैसर्गिक स्रोतांचा सतत वापर करण्यासाठी पर्यटन लक्षणीय योगदान देऊ शकते. त्यांच्या आकर्षकतेमुळे, प्राचीन ठिकाणे नैसर्गिक क्षेत्रे मूल्यवान म्हणून ओळखली जातात. ही आकर्षने जिवंत ठेवण्याची गरज राष्ट्रीय उद्याने आणि वन्यजीवन उद्यानांच्या निर्मितीस कारणीभूत ठरू शकते. भारतात, वन संरक्षित करण्यासाठी आणि देशी प्रजातींचे संरक्षण करण्यासाठी नवीन कायदे आणि नियम तयार केले गेले आहेत. किनारपट्टीच्या प्रदेशात असलेल्या समुद्री जीवनास देखील संरक्षित केले जाते.

५) नकारात्मक प्रभाव

II. नैसर्गिक स्रोतांचा नाश-

जेव्हा एखाद्या प्रदेशात स्रोत आधीच कमी असतात अशा क्षेत्रातील साधनांचा वापर वाढतो तेव्हा पर्यटन विकास नैसर्गिक संसाधनांवर दबाव आणू शकतो.

जलस्रोत: पाणी, विशेषतः ताजे पाणी, नैसर्गिक संसाधनांपैकी एक आहे. पर्यटन उद्योगात सहसा पर्यटकांसाठी हॉटेल, जलतरण तलाव, गोल्फ कोर्स आणि पाण्याचा खाजगी वापर यासाठी पाणी वापरतात. याचा परिणाम म्हणून पाण्याची कमतरता आणि पाणी पुरवठा कमी होईल तसेच मोठ्या प्रमाणावर कचऱ्याचे दूषित पाणी तयार होईल. राजस्थानसारख्या कमी पाऊस पडणार्या क्षेत्रांमध्ये पाणी टंचाईचा मुद्दा विशेष चिंतेचा आहे.

स्थानिक स्रोत: स्थानिक स्रोतांवर ऊर्जा, अन्न आणि इतर कच्च्या मालांवर पर्यटन प्रचंड दबाव आणू शकते जे आधीच कमी असू शकते. या संसाधनांच्या मोठ्या प्रमाणातील वापरणे त्यांच्या शोषणाशी संबंधित समस्या वाढतात. पर्यटकांच्या (गरम पाणी, इत्यादी) उच्च अपेक्षा पूर्ण करण्यासाठी या संसाधनांची मोठी मागणी केली जाते.

जमिनीची घट:

महत्त्वपूर्ण जमिनीतील संसाधनांमध्ये खनिजे, जीवाश्म इंधने, उपजाऊ माती, जंगले, आर्द्र प्रदेश आणि वन्यजीव यांचा समावेश आहे. पर्यटन आणि मनोरंजनाच्या सुविधांच्या वाढीमुळे या संसाधनांवर आणि नैसर्गिक परिसरांवर दबाव वाढला आहे. पर्यटन सुविधांच्या तरतुदीमध्ये नैसर्गिक स्रोतांवर थेट परिणाम होतो. इंधन लाकूड संकलन आणि जमीन साफ करणारे. उदा- हिमालयी प्रदेश, सिक्किम आणि आसाममधील ट्रेकिंग.

II) प्रदूषण:

पर्यटन इतर कोणत्याही उद्योगासारखे प्रदूषण करू शकते. उदा- वायू उत्सर्जन, आवाज, घन कचरा आणि मलनिस्सारन ई.

वायू आणि ध्वनी प्रदूषण:

भारतातील पर्यटनाच्या वाढत्या संख्येमुळे हवाई, रस्ते आणि रेल्वेने वाहतूक सतत वाढत आहे. वाहतूक क्रियातून निर्माण होणारे कार्बन डायऑक्साइड, कार्बन मोनॉक्साइड उत्सर्जन यामुळे आम्लपर्जन्य, वैश्विक तापमान वाढ या सारख्या समस्या निर्माण होत आहेत.

ध्वनी प्रदूषण: विमाने, कार आणि बस याद्वारे ध्वनी प्रदूषण ही आधुनिक जीवनाची सतत वाढणारी समस्या आहे. मानवांसाठी आणि वन्यजीवांना देखील याचा त्रास होतो.

घन कचरा आणि कचरा: ज्या नैसर्गिक आकर्षण असलेल्या भागात पर्यटक मोठ्या संख्येने येतात त्याठिकाणी कचरा विल्हेवाट एक गंभीर समस्या आहे. हिमालय आणि दार्जिलिंगच्या डोंगराळ प्रदेशात ट्रेकिंग पर्यटक मोठ्या प्रमाणावर कचरा निर्माण करतात. मोहिमेवरील पर्यटक त्यांच्या कचरा, ऑक्सिजन सिलेंडर्स आणि अगदी कॅम्पिंग उपकरणे मागे सोडतात.

मलनिस्सारन : हॉटेल्स, करमणूक आणि इतर सुविधा बांधणे सहसा मलनिस्सारन प्रदूषण वाढते. पाणवतणस्पतीने पर्यटकांच्या आकर्षणाच्या आसपास समुद्र आणि तलाव प्रदूषित केले आहेत, मलनिस्सारनातून वाहणारे पाणी प्रवाळांचे नुकसान करते. लवणता आणि सौम्य वातावरणातील बदलांमध्ये तटीय वातावरणावरील विस्तृत प्रभाव पडतो. मलनिस्सारन प्रदूषण मनुष्यांचे आणि प्राण्यांचे आरोग्य धोक्यात आणू शकते. गोव्या, केरळ, महाराष्ट्र, तमिळनाडू इत्यादी तटीय राज्यांत अशा प्रकारची प्रदूषणाची अनेक उदाहरणे आहेत.

III. परिसंस्था वितरण आणि बदल

एक पारिस्थितिक तंत्र सर्व जीवित प्राणी (लोक, वनस्पती, प्राणी आणि सूक्ष्मजीव), त्यांचे भौतिक परिसर (जसे की माती, पाणी आणि हवा) आणि ते टिकवून ठेवणार्या, नैसर्गिक चक्रासह एक भौगोलिक क्षेत्र आहे. गोवा, महाराष्ट्र, केरळ, तमिळनाडूतील सुंदर वालुकामय ठिकाणे; तलाव, नद्या, आणि पर्वत शिखर सहसा संक्रमणकालीन क्षेत्र असतात. या पारिस्थितिक तंत्रांवर होणारे धोके आणि दबाव नेहमी गंभीर असतात कारण पर्यटक अशा दोन्ही ठिकाणी खूप

आकर्षित होतात. जैसलमेर येथे उदयास येणारी आणखी एक चिंता म्हणजे वाळवंटातील पर्यटकांच्या वाढीमुळे वाळवंटी पर्यावरणाचे प्रमाण कमी होणे. वन्यजीवन पाहण्यामुळे जनावरांसाठी तणाव येऊ शकतो आणि पर्यटक जेव्हा खूप जवळ येतात तेव्हा त्यांचे नैसर्गिक वर्तन बदलते. सफारी आणि वन्यजीवन पाहण्याच्या क्रियाचा वाईट प्रभाव पडतो कारण पर्यटक आवाज निर्माण करतात.

निष्कर्ष

भारतातील पर्यटन उद्योग वाढत आहे. पर्यटनाकडे रोजगार निर्मिती आणि मोठ्या प्रमाणावर परकीय चलन मिळविण्याची प्रचंड क्षमता आहे. इको-टुरिझमला प्रोत्साहन दिले पाहिजे जेणेकरून भारतातील पर्यटन भारताच्या नैसर्गिक आणि सांस्कृतिक वातावरणातील विविधता टिकवून ठेवण्यासाठी मदत करेल. भारतातील पर्यटन अशा प्रकारे विकसित केले पाहिजे की ते पर्यटकांना पर्यावरणास कमीतकमी घुसखोरी किंवा विनाशकारी अशा मार्गाने समायोजित करते. पर्यटकांचे मनोरंजन करते आणि ज्या ठिकाणी कार्यरत आहे त्या ठिकाणी मूळ संस्कृती टिकवून ठेवते आणि त्यांचे समर्थन करते.

संदर्भ

१. Smriti Chand., Growth of Tourism in India: Its impact on Employment and Economic Development.
२. Krishna, A.G., १९९३ Case study on the effects of tourism on culture and the environment: India; Jaisalmer, Khajuraho and Goa
३. Honey, Martha and Gilpin, Raymond, Special Report, २००९, Tourism in the Developing World - Promoting Peace and Reducing Poverty
४. Market Research Division, Ministry of tourism, GOI, २००९ Tourism Statistics २००८
५. www.incredibleindia.org
६. <http://en.wikipedia.org/wiki/Tourism>